

Jusuf Ramić

ANDALUZIJSKA KNJIŽEVNOST

Sažetak

Andaluzija, Iberijski poluotok, Arapski otok, Arapska Španija, Pirinejski poluotok itd. samo su neka imena kojima je ovaj poluotok u historijskim i drugim izvorima imenovan.

Arapci su na prostore ovog poluotoka došli 711. god. po miladu i tu ostali sve dok nisu protjerani 1492. god. Tragovi njihove kulture u Španiji i danas su vidljivi. Oni su upoznali Evropu sa grčkom kulturom i civilizacijom. Evropska renesansa vjerovatno bi kasnila više stoljeća da nije bilo ovog koridora preko koga je naučna misao istoka stigla na zapad.

Rad je zahvatio samo jedan segment kulturne baštine Arapa na ovom poluotoku, a to je Poetika Andalusa koja je dugo bila u znaku imitiranja i podražavanja poetike arapskog istoka, da bi se njeni nosioci od jedanaestog stoljeća oslobodili tradicije i okrenuli samostalnom i originalnom stvaranju. Tada se javlja strofična poezija koja se razlikuje od poezije arapskog istoka i koja će svojom formom i sadržajem dobarano uticati na pojavu trubadurske poezije u Evropi.

Na planu proznog stvaralaštva španski muslimani su opet imali svoje uzore na arapskom istoku. Kada je Sahib ibn 'Abbad vidio *Al-ʿIkd al-ferid*, jedno od najvažnijih djela arapskog zapada koje je ušlo u riznicu svjetske literature, rekao je: "*Hazihi bida'atuna ruddet ilejna*" (Evo, vraćene su nam stvari naše). Sve ovo je vidljivo, kako u oratorskom (*hitabet*) tako i u epistolarnom (*resail*) i književno-kritičkom žanru.

Na kraju su navedena imena književnika koji su prisutni u školskim programima na istoku, a djelomično i kod nas.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ ANDALUSA

Džeziret al-Andalus (Andaluzijski otok) je ime koje su Arapi dali ovom poluotoku, kao što su, uostalom, i Arabijski poluotok nazivali otokom (Džeziret al-'Areb). Grci su ovaj jugozapadni dio Evrope nazivali Iberija, a Rimljani Španija, ime koje je vezano za rimskog vladara i grad Išpiliju (Sevilja) nazvanu po njegovom imenu.

Poluotok je na sjeveru od kontinenta odvojen velikim Pirinejskim planinama, a njegove obale na zapadu zapljuskuje Atlantski okean, a na istoku Sredozemno more. Od Afrike poluotok je odvojen Gibraltarskim moreuzom (Džebeli Tarik).

Riječ Andalus je uzeta iz riječi Andaluzija, odnosno Vandaluzija, koja je u etimološkoj vezi sa Vandalima koji su ovo područje zauzeli još u petom stoljeću po miladu.

Arapi su na ovo područje došli 92/711. god., a napustili ga 879/1492. god., upravo onda kada je Kolumbo otkrio Ameriku. Vladali su ovim prostorima skoro osam stoljeća. Andaluzija je od tada postala novi centar arapskog svijeta. Zvanični jezik na ovom poluotoku bio je arapski jezik. Halife i ostali zvaničnici nastojali su da što veći broj pjesnika i naučnika okupe na svome dvoru. Tada se podižu mnoge škole i biblioteke, kao što je biblioteka u Kordovi koja je, prema nekima, imala oko 400.000 knjiga i rukopisa. Organizuju se i posjete istočnim dijelovima hilafeta da bi se pribavile najpoznatije knjige. Mnogi historičari navode da je kordovski halifa Hakem II poslao hiljadu dukata Al-Isfahaniju, autoru djela "Al-Agani" da mu prvi primjerak tog djela pošalje prije nego se ono pojavi na istoku. Nauka i umjetnost se vrlo brzo šire. Otvaraju se mnoge škole i fakulteti u Kordovi, Sevilji, Granadi, Toledu. Sevilja je okupljala najveći broj pjesnika i pjevača, posebno u vremenu halife Al-Mu'atemida, koji je i sam bio pjesnik. Kordova je okupljala filozofe naročito u vremenu Almoravida i Almohada, tzv. malih kraljeva, koji su upravljali pojedinim dijelovima ovog poluotoka. Tada se javljaju Ibn Badža, umro 1138., Ibn Tufejl, umro 1188. i Ibn Rušd, umro 1198., poznat u Evropi kao Averoes, čiji su komentari o Aristotelu doveli do obnove filozofske misli u kršćanskoj Evropi.

POETIKA ANDALUSA

Andaluzijska poetika može se podijeliti u tri dijela: period imitacije, prijelazni period i period originalnog stvaranja, dok se prozno stvaralaštvo Andaluzana može svesti na oratorski, epistolarni i književno-kritički žanr.

1. Period imitacije (taqlid)

Ovaj period počinje arapskim dolaskom na Iberijski poluotok i traje sve do jedanaestog stoljeća. Sav je u znaku imitacije i podražavanja arapskog istoka kako u politici tako i u kulturi i književnosti. Arapi na zapadu su titulirali svoje emire titulama koje su bile u opticaju na istoku, kao npr.: Al-Mutevekkil, Al-Mu'atemid, Al-Mu'atedid, Muste'in, Muqtedir itd. Čak je i ministar Abdurahman Nasira Ebu 'Amir b. Šuhejd nosio titulu Zu-l-vizaretejn, po ugledu na ministre istoka.

U književnosti je podražavanje i imitiranje istoka još vidljivije. Mnoga djela Andaluzana pisana su u formi onih na istoku. Autor djela *Al-'Ikd al-ferid* pisao je ovo djelo po ugledu na djelo *'Ujun al-Ahbar* Ibn Kutejbe. Sahib ibn 'Abbad, kada je vidio ovo djelo, rekao je: "Evo, vraćene su nam stvari naše". *Al-Zahira* Ibn Bessama je također napisana po ugledu na *Al-Jetimu* Se'alibija i mnoga druga djela.

Istaknute ličnosti i nadareni pojedinci nazivani su imenima onih na istoku. Rusafi je kod njih bio andaluzijski Ibn Rumi, Ibn Hani zapadni Mutenebbi, Muhamed ibn Sa'id andaluzijski 'Asme'i, filozof Ibn Badža andaluzijski Farabi, Ibn Zejdun zapadni Buhturi, a Hamida binti Zijad andaluzijska Al-Hansa'. Ibn Quzman je u zedželu bio kao Al-Mutenebbi u poeziji na istoku itd.

Poezija je i formom i sadržajem oponašala svoje uzore na istoku: opisi pustinje, pustinjske lađe, razni panegirici itd. I oni su kao i njihovi uzori na istoku ostali na razini lirske poezije. Epska i dramska poezija njima je bila nepoznata kao što je bila nepoznata i njihovim uzorima na istoku.

Ono što se dešava na istoku dešava se i na zapadu, izuzimajući filozofiju koja je na zapadu bila zabranjena. Svaki onaj koji je čitao filozofska djela ili se bavio filozofijom bio je proglašen zindikom, otpadnikom od vjere. Velikih

problema imao je Ibn Badža, a djela Ebu Hamida al-Gazalija javno su spaljivana. Među onima koji su napadali Gazalija bio je i Turtuši, Andalužanin, rođen u Tortozi u Andalusu, a umro u Aleksandriji u Egiptu. Ovaj period traje sve do jedanaestog stoljeća kada se novi životni uvjeti nameću i daju poeziji specifičan karakter.

2. Prijelazni period

Jedanaesto stoljeće predstavlja prekretnicu. Tada se pjesnici Andalusa počinju oslobađati tradicije u poeziji. To je prijelazni period sa pjesnicima Ibn Zejdunom, Ibn 'Ammarom, Ibn al-Haddadom i Al-Mu'atemedom. Oni se sada vežu za špansko tlo, oslobađaju dvojnosti i pjevaju o manifestacijama života a najviše o ljepoti prirode: zreli plodovi, miris dunja, vodoskoci, žubor vode, nabujale rijeke, ptice u letu, more i talasi, oblaci i njihovo gomilanje, livade, šume itd. Ova deskriptivna poezija zahvatila je i gradske trgove, ulice, prozore, dvorove malih kraljeva, što je, po D. Tanaskoviću, od izuzetne važnosti za rekonstrukciju života arapske Španije u srednjem vijeku.

3. Period originalnog stvaranja

Ovaj period vezan je za pojavu muveššeha i zedžela, poezije koja se svojom formom razlikuje od poezije na istoku.

Muveššeh predstavlja potpunu novost u arapskoj poeziji zato što se u njemu po prvi put u arapskoj versifikaciji pojavljuje strofa, sa nekom pravilnom šemom rima, ali i zato što se u njemu više nego u drugim oblicima arapske poezije toga vremena izrazio, i trajno zadržao, uticaj narodne poezije (Povijest svjetske književnosti, 114).

Za poznavanje muveššeha i zedžela vrlo su važna djela Ibn Bessama (*Al-Zahira*), Ibn Halduna (*Al-Muqaddima*), i Meqqarija (*Nefh al-Tib*), u kojima oni objašnjavaju šta je to muveššeh i ko su prvi pjesnici ovog stila. Teoriju i nacrt historije muveššeha dao je Ibn Sena al-Mulk u djelu *Dar al-Tiraz*, u kome navodi da se muveššeh sastoji iz ogrlica i grana (*sumut* i *agsan*). U granama je obavezno smjenjivanje rima i strofa, a broj grana u jednom bejtu nije ograničen jer je tu ostavljena sloboda pjesnikovoj potrebi. Postoje i druge šeme muveššeha koje su dobro razrađene u djelu Abdulmu'ima Hafadžija (*Qisat al-edeb fi al-Andalus*, 140).

Osnovna tema muveššeha je ljubav, životne radosti i opisi prirode. Kasnije se javljaju satire, elegije i sufijske pjesme koje se, uglavnom, pišu u

ovoj formi. Forma je puna stilskih figura: metafora, alegorija, metonimija i sinegdoha. Jezik je arapski, književni, izuzev *Hardže* koja je pisana na romanskom jeziku.

Muveššeh je nastao kao posljedica susreta sa drugim narodima, kulturama i književnostima. Stvaranje te nove poezije bitno obilježene strofičnim rasporedom, praktično nepoznatim u arapskoj lirici, te dodavanjem posebne strofe, tzv. hardže, ne na arapskom, nego na romanskom jeziku, jedinstven je primjer povezivanja dvaju jezika, sustava i naroda.

U to vrijeme postojala je i jedna grupa književnika na čijem čelu se nalazio Ibn Šuhejd koja je bila neprijateljski raspoložena prema muveššehu. Ona je žestoko branila tradiciju te je proglasila da dobra književnost dolazi od genija pisca, a ne od njegove učenosti (*Leksikon islama*, 71).

Iz muveššeha se kasnije razvija zedžel, čista narodna pjesma pjevana narodnim jezikom. Začetnik zedžela bio je, prema mnogima, Ibn Quzman.

Abdurahman Bedevi smatra da je zedžel i muveššeh jedno te isto. Kalamavi i drugi smatraju da među njima postoje određene razlike. Zedžel koristi pučki jezik, a muveššeh književni arapski u svim dijelovima, izuzimajući hardžu, posvetnu strofu koja je pisana na pučkom arapskom ili je bila mješavina pučkog arapskog i romanskog jezika:

*Wa ghadatin ghanat Žena čarobna jedna zapjevala je
Hin tara Vidjevši
Za'qat al-harb Hajku ratnu:
Ya fatin a-fatin Hej, čarobnjače, hej
Os entrad Uđi
Kando (el) gilos ked'ed Saputnik ljubomorni kad ode da spava*

Zedžel se, dalje, prema istim autorima, ne može skandirati, raščlanjivati na svoje metričke jedinice, dok to nije slučaj sa muveššehom. Hardža u zedželu, ako i postoji, nema nikakvu specijalnu vrijednost niti posebnu ulogu kao što je ima npr. u muveššehu.

Trubadurska lirska poezija nastala je pod uticajem muveššeha. Ona je pjevana kao što je, uostalom, i muveššeh bio namijenjen pjevanju. Osnovna tema pjesnika muveššeha bila je: *amor de long* - ljubav na udaljenosti, a to je, uostalom, bila i tema trubadurske poezije. Ta prefinjena, uzvišena ljubav poznata je u arapskoj književnosti i kao uzritska ljubav koja se pripisuje

plemenu Benu 'Azra koje je obitavalo na prostoru Vadi al-Qura između Medine i Šama (Sirije).

(Više o ovome pogledati: *Arapsko-islamski uticaj na evropsku renesansu*, odjeljak: *Uticaj u oblasti književnosti*, S. Kalamavi-M. Ali Mekki, a u prijevodu Ahmeda Smajlovića, zatim: *Muveššah i zedžel* Dž. Latića objavljen u Licima, 7-9/2003.).

PROZA ANDALUSA

Na kraju kazat ćemo i nekoliko riječi o proznom stvaralaštvu Andaluzana. Andaluzija je i u prozi dugo oponašala arapski istok, naročito u oratorskom, epistolarnom i književno-kritičkom žanru.

1. Oratorski žanr

Oratorski žanr datira još iz vremena pohoda Arapa na Iberijski poluotok, a svodi se na bodrenje ratnika i podizanje morala. Takva je bila hutba Tarika ibn Zijada, kada su se ratnici našli na poluotoku. Sve lađe je otisnuo u more, a ratnicima rekao da je pred njima život, a iza njih smrt. Hutbu odlikuje jasnoća, sažetost i jednostavnost u izražavanju. Nakon toga dolazi do promjene stila pa se hutbe sve više približavaju svojim uzorima na istoku. Pune su sedž'a, rimovane proze i drugih stilskih figura: metafora, alegorija itd.

2. Epistolarni žanr

On je bio u početku privilegija kancelarijskih službenika. Kasnije se razvija u jednu samostalnu, integralnu formu književnog karaktera. Predstavnici ovog žanra su poznati andaluzijski pjesnici: Ibn Zejdun, Ibn Hafadža, Ibn 'Abdun, Ibn al-Hatib i drugi.

Poslanice su bile javne i privatne, a bilo je i poslanica u stihovima (pjesnička poslanica), slična satiri, a po obliku i stilu slična pismu. Mnoge od njih su sakupljene i sačuvane. To je posebna vrsta literature. U mnogima su oni bili uzor istočnim književnicima kao što je npr. rasprava između pera i mača (*Munazaretun bejne al-sejfi ve al-qalemi*), koja se prvo pojavila na zapadu pa tek onda na istoku. Poslanice su bile pune poslovice, anegdota, citata iz Kur'ana i hadisa Allahova Poslanika, nabijene stilskim figurama,

poređenjima, metaforama, alegorijama, rimovanom prozom dugih i kratkih pasusa itd.

U žalbama i traženju pomoći od Poslanika bio je prisutan opširan način izražavanja, kao što su poslanice koje je Ibn al-Hatib odaslao Hadždžadu da ih pročita na kaburu Allahova Poslanika u kojima traži pomoć za sve ono što se dešava u Andalusu u njegovim pretposljedn timer danima života. Opširnost je, dakle, bila jedna od karakteristika ovih poslanica.

3. Književno-kritički žanr

Književno-kritički žanr javlja se vrlo kasno i opet pod uticajem istoka, o čemu je i ranije bilo riječi. Među najvažnijim literarnim kritičarima bio je Ibn 'Abd Rabbihi sa djelom *Al-'Ikd* (Ogrlica), koje su prepisivači kasnije nazvali *Al-'Ikd al-ferid* (Jedinstvena ogrlica).

Djelo se sastoji iz dvadeset i pet poglavlja u kojima su zastupljene razne teme od čisto političkih pa do moralnih tema. Ibn 'Abd Rabbihi je rođen u Kordovi 246/860. Bio je klijent Benu Umejje. Kasnije se od njih distancirao i prihvatio šiitsko učenje (Ibn Kesir, *al-Bidaje ...*, 11/230).

Autor djela *Al-'Ikd* je iza sebe ostavio i izvjestan broj muveššeha. Međutim, ta njegova poezija je pala u zaborav i on se ne može smatrati osnivačem ovog žanra.

Istaknuto mjesto među literarnim kritičarima zauzima Ibn Bessam, Ibn Hani, Ibn Hajjan, Ibn Šuhejd sa djelom *Risalet al-tavabi' ve al-zevabi'* i drugi.

ANDALUZIJSKA KNJIŽEVNOST U ŠKOLSKIM PROGRAMIMA

Među pjesnicima i proznim stvaraocima Andalusa koji su zastupljeni u školskim programima u Egiptu, Siriji, Iraku i Libanu su: Ibn 'Abd Rabbihi, Ibn Hani, Ibn Šuhejd, Ibn Zejdun, Ibn Hafadža, Ibn Sehl i Ibn al-Hatib. Kod nas se književnost Andalusa izučava na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, a bila je u programu i na Višoj islamskoj šerijatsko-teološkoj školi sve do njenog prestanka sa radom. Arapsko-španska književnost prisutna je u programu na Filološkom fakultetu u Beogradu i na Katedri za orijentalnu

filologiju u Sarajevu. Ovdje donosimo kraće biografije gore navedenih pjesnika i prozних pisaca:

1. *Ibn 'Abd Rabbihī*, pjesnik i književnik Andalusa. Rođen je u Kordovi 860. god. Umro u svom rodnom gradu 940. god., gdje je i pokopan. U mlađim godinama pisao je ljubavnu poeziju, a u starijim se suprotstavio toj poeziji vjerskim puritanizmom, sufijskim stihovima nazvanim *Al-Mumehhisat*. Autor je velike enciklopedije *Al-'Ikd al-ferid* koja svjedoči da je on, prema D. Tanaskoviću, bio i veliki prozni pisac. Djelo je nezaobilazni vodič za proučavanje i praćenje književnosti u Španiji kroz skoro dva stoljeća.
2. *Ibn Hanī* je najpoznatiji pjesnik Andalusa. Rođen je u Sevilji 938. god., a pogubljen na putu za Egipat 973. god. Pošto je pisao i stihove filozofskog sadržaja, bio je označen kao heretik, otpadnik od vjere. Bježeći od progona, stigao je do Dževhera Sicilijanca ili Slavena (*Dževher al-Sikilli* ili *Saklebi*) sa kojim je krenuo u osvajanje Egipta. Međutim, na putu je malo izostao i tu je bio pogubljen. Njegova zbirka poezije štampana je više puta u Egiptu, a u Bejrutu 1884. god. na 249 stranica.
3. *Ibn Šuhejd* je rođen 993. god., a umro 1034. god. u Kordovi. Živio je u vremenu kada je arapska književnost u Španiji doživjela svoj vrhunac. Ibn Šuhejd se posebno istakao u epistolarnom žanru. Njegov uzor u tome bio je Al-Me'arri na istoku. Njegovo najpoznatije djelo je *Risalet al-tavabi' ve al-zevabi'*. To je poslanica upućena Ibn Hazmu na način kako je to uradio Al-Me'arri u svojoj korespondenciji (*Risalet al-gufrān*) sa Ibn al-Qarihom. Djelo Ibn Šuhejda predstavlja jedan opći pregled stanja književnosti u Andalusu i otvorenu kritiku poezije na poluotoku.
4. *Ibn Zejdun* je rođen u Kordovi 1004. god., a umro u Sevilji 1070. Dobar dio života proveo je u zatvoru. Pisao je o politici, književnosti i poeziji. Njegova zbirka poezije štampana je u Kairu 1932. god., a dvije poslanice *Al-Džedelija* i *Al-Hezelija* u Bejrutu. Prvu je napisao u zatvoru, a drugu kada je izašao iz zatvora, u kojoj je izvrgao podsmijehu Alija ibn Abdusa, rivala za ruku Valade, kćerke halife Al-Mustakfija. On je, prema nekima, najveći pjesnik Andaluzije. Pripadao je ple-

mičkoj porodici Mahzum, jednom ogranku plemena Qurejš. Nosio je titulu zul vizaretejn (ministar mača i pera) dok je upražnjavao ovu funkciju. (Hiti, Historija ..., 506).

5. *Ibn Hafadža*, pjesnik i prozni pisac Andalusa. Rođen je 1058. u jednom malom mjestu nedaleko od Valencije, a umro 1138. Čitav život je proveo u vremenu dinastije Almoravida. On je u poeziji Andalusa bio zapadni Ebu Tammam, a u prozi andaluzijski Ibn Amid i Al-Hamadani. Zbirka njegove poezije štampana je u Kairu više puta. Ibn Hafadža je bio pjesnik prirode, zaljubljen u njenu ljepotu. Opisujući andaluzijsku rijeku, u prijevodu D. Bučana, kaže: *Kao da je i ona tok vode njenel Ljepotica što oko struka pojas veže*. Skoro sve njegove kaside počinju opisom. U tome je koristio sva moguća stilistička sredstva: poređenje, metaforu, metonimiju itd., ponekad i na granici nerazumljivosti, kako to ističu autori *Klasične arapske poezije*.
6. *Ibn Sehl*, pjesnik i prozni pisac Andaluzije. Jevrejin porijeklom. Primio islam i bio sekretar gradonačelnika Seute, također jevrejskog porijekla. Rođen u Sevilji 1208., a živio u Seuti. Umro je 1251. god. kao utopljenik zajedno sa gradonačelnikom Seute Ibn Hallasom. Njegovu poeziju sakupio je Šejh Hasan al-'Attar i objavio u Egiptu. Zbirka je kasnije objavljena i u Bejrutu 1885. god.
7. *Ibn al-Hatib* je zastupljen u školskim programima Egipta i Iraka. On je pjesnik i historičar Andalusa. Bio je ministar u vladi Granade. Dugo godina je proveo i u zatvoru. Umro je u Fasu 1374. god. Bio je veliki prijatelj sa Ibn Haldunom. Njegovo najvažnije historijsko djelo jeste *Historija Granade*. Djelo je štampano u tri velika sveska u Egiptu i Libanu.

Muveššeh i predstavnici strofične pjesme s raznolikom rimom također su zastupljeni u školskim programima u Siriji i Libanu. Najpoznatiji predstavnici muveššeha u Andaluziji bili su: 'Ubade al-Qazzaz, Ibn Zuhr iz Sevilje čije ime se pogrešno izgovara kao Ibn Zuhejr. Bavio se medicinom i književnošću u vremenu kada su ovim prostorima vladali Almoravidi i Almohadi. Ibn Badža, poznati filozof iz Saragoze je također upražnjavao ovu poeziju. Bio je pjesnik, književnik i ministar u vladi Almoravida. Zbog filozofije otrovan

je u Fas u Maroku 1138. god. Ibn al-Hatib i njegov učenik Ibn Zamrak su također poznati pisci muveššeha.

Na arapskom istoku među najpoznatijim pjesnicima muveššeha bili su Egipćanin Ibn Sena Al-Mulk (umro 1362.), Safijuddin al-Halebi (umro 1349.), Ibn Nebate (umro 1367.), Ibn Hudždže al-Hamevi (umro 1433.) i drugi.

Osnovne podatke o zastupljenosti književnika Andalusa u školskim programima crpili smo iz djela *Mesadir al-dirasa al-edebijja* od Jusufa Eš'ada Dagara, odjeljak: *Andalužani*, str. 221-244, Bejrut, 1961.

Abstract

Andalusia, the Iberian peninsula, the Arab island, Arabic Spain, the Pyrenean peninsula – these are just some of the names that have been applied to this peninsula in historical and other sources.

The Arabs came to the peninsula in 711 CE and remained there until they were expelled in 1492. The vestiges of their culture are still visible in Spain to this day. They introduced Greek culture and civilization to Europe. The European Renaissance would probably have been delayed by several centuries had it not been for this corridor via which the scientific thought of the east reached the west.

The paper deals with only one aspect of the cultural heritage of the Arabs in the peninsula: the Poetics of Andalus, which was long marked by imitation and retention of the poetics of the Arabic east, until its proponents shook off the shackles of tradition in the 11th century and turned to independent, original creation. It was then that strophic poetry differing from that of the Arabic east appeared, and was to have a major influence in form and content on the emergence of troubadour poetry in Europe.

The prose writing of the Spanish Muslims, too, took its models from the Arabic east. When Sahib ibn 'Abbad saw Al'Iqd al-farid, one of the most important works of the Arabic west, which became part of the world treasury of literature, he said: "Hadhihi bida'atuna ruddat ilayna" (See, our own things have returned to us). All this is to be observed both in oratory (khitabat) and epistolography (resayl) and in the literary critical genre.

Finally, the names of writers encountered in the curricula of the east, and to some extent here too, are given.

Izvori i literatura:

O andaluzijskoj književnosti pisali su, pored već navedenih, i slijedeći arapski autori:

- Al-Bustani, Butrus, *Udebau-l-'Arab fi-l-Endelus*, Bejrut, 1968.
- Al-Rukkabi, *Fi-l-edebi-l-Endelusi*, Kairo, 1966.
- Al-Šek'a, *Al-Edeb al-Endelusi, mevdu'atuhu ve fununuhu*, Bejrut, 1974.
- Abbas Ihsan, *Tarihu-l-edebi-l-Endelusi*, Bejrut, 1969.
- Hejkel, dr. Ahmed, *Al-Edeb al-Endelusi*, Kairo, 1970.

Među autorima koji su izdvojili *muveššeh* i *zedžel* kao posebnu vrstu arapske poezije ističemo:

- Al-Kerim, Mustafa 'Aved, *Fenn al-tevših*, Bejrut, 1959.
- Grupa autora, *Al-Muveššehat ve al-ezdžal*, Kairo, 1960.
- Al-Ahvani, Abdulaziz, *Al-Zedželu fi-l-Endelus*, Kairo, 1957.
- Redžai, Fuad, *Al-Muveššehat al-Endelusijje*, Halep, 1955.
- Mejsum, Abdu-l-ilah, *Təširu-l-muveššehati fi-l-trubadur*, Alžir, 1981.